

SCHLEICHER VERA

„...a kik a világosságnak szemébe mernek nézni, azoknál otthonos a humor”

A rátótiadák szerepe az identitás formálásában

Az esettanulmány egy folklórműfaj (a rátótiáda) és egy közösség (a rátótiak) egymásra gyakorolt hatását vizsgálja a Veszprém megyei Gyulafirátót község lakóival készített interjúk, valamint az elmúlt 150 esztendőben lejegyzett folklórszövegek elemzése segítségével. A műfaj sokrétűségének feltárása és a csúfolás jelenségének történeti, illetve lélektani szempontú megközelítése lényegében ugyanazt a kérdést feszegeti: hogyan ragadható meg a rátótiadák működésének mechanizmusa, hogyan válik a „holt” szöveg az élő kommunikáció eszközévé, az egyén és a közösség önkifejezésének hordozójává. A falucsúfoló szövegek lehetséges változatainak és funkcióinak elemzése során képet kaphatunk arról is, milyen túlélési stratégiákat dolgoztak ki a rátótiak az idők során annak érdekében, hogy képzelt vagy valós ostobaságukat valamiképpen feldolgozzák, sőt: erénnyé kovácsolják.

Ez a tanulmány egy véletlen szembesülésből született. 1998 tavaszán a Veszprém megyei Gyulafirátót község helytörténeti kiállításának előkészítésén munkálkodtam. Tudván, hogy a falu a magyar folklorisztikában éppen rátótiadának nevezett falucsúfolók klasszikus célpontja, hosszú ideig kétségek között őrlődtem: vajon hogyan kerülhetném el a kiállításban annak a kényes ténynek a megjelenítését, hogy a települést – melynek történetéről és tárgyi kultúrájáról fog képet kapni a látogató – hosszú időn keresztül egy egész ország gúnyolta ügyefogyott lakói s még ügyefogyottabb bírója miatt? De szabad-e egyáltalán a kiállításnak elhallgatnia mindezt? Hiszen ezt a falut nem hajdani premontrei kolostora, prépostsági kastélya, de még csak nem is a határában feltárt római villagazdaság tette országszerte híressé, hanem éppen a létrát keresztben cipelő s a bikát a toronyba legelni felhúzó „jó rátótiak” páratlan leleményessége...

Aggodalmamat, hogy e kényes témát bolygatva – Jókai múlt századi esetéhez hasonlóan! – könnyen kivívhatom a rátótiak ellenszenvét, egyik adatközlőm megjegyzése oszlatta el. A 24 évvel ezelőtt Gyulafirátótra nősült férfi ugyanis kérdésemre, hogy vajon könnyen befogadta-e őt a falu közössége, így válaszolt: „*Mostanra már igen, a legutóbbi falunapon a színdarabban már én játszhattam a bíró szerepét...*” (Köztudott, hogy a rátótiadákban sok esetben a bíró áll elő a legostobább ötletekkel, azaz az anekdota szereplői között ő a leginkább „rátóti” figura.)

E tömör válasz szimbolikus üzenete egészen másfajta kérdésfeltevést tett szükségessé. Nyilvánvalóvá vált, hogy a „rátótiság” állapotához való viszonyulás ma is fontos

tényező a település életében, a probléma megoldására azonban az ezredfordulóhoz közeledve egészen más utak kínálkoznak, mint száz esztendővel ezelőtt. Egyéni vagy közösségi megoldásokról van-e szó, azaz lehet-e szerepe egy közösség önképének, közösségtudatának formálásában egy, a településhez szorosan kötődő folklórműfajnak? A továbbiakban ezt a kérdést próbálom meg körüljárni, kitérve először a rátótiáda műfajának néhány problémájára.

A rátótiáda nagy múltra visszatekintő, igen népszerű folklórműfaj, bár írott formában viszonylag későn, elsőként Kónyi János 18. századi fordításgyűjteményében találkozunk ezzel a szövegtípussal. Kovács Pál Kónyi munkájával szinte egykorú szólásgyűjteményének tanúsága szerint a színhagyományban ekkorra már megszilárdult műfajról van szó (Kovács 1988:280). A rátótiádák népszerűségét mutatja, hogy mai ismereteink szerint a magyar falucsúfolók térképén 173 csúfolt helyiség szerepel, annak ellenére, hogy e szövegtípus rendszeres, szervezett gyűjtésére mind a mai napig nem került sor.²

Részben a rendszeres kutatás hiánya, a szövegek sokszor hiányos rögzítése, részben pedig a falucsúfolók műfajának sokszínűsége következtében a rátótiádák besorolása a folklórműfajok rendszerébe nem volt problémamentes. Bár a közkeletű felfogás értelmében a magyar falucsúfolók átmenetet képeznek a mesék és a mondák között, sőt korábban találkozunk a „gúnyadoma” (Jókai 1968:345), illetve „az ivós mulatságokon virágzó bosszantó költészet” meghatározással is (Szendrey 1935:389), a nemzetközi kutatási eredményekhez igazodva a *Magyar Népmesekatalógus* (a továbbiakban MNK) végül a tréfás mesék műfajcsoportjában jelölte ki e szövegek helyét (Kovács 1990). Ebben az értelmezésben a rátótiádák az Aarne–Thompson-féle katalógus 1200–1349 típusainak megfeleltethető „frappáns anekdotikus történetek, melyekben a komikum központi tárgya a mesemondó (és hallgatósa) és a hős ismeretei és világgépe között fennálló különbség...” (Kovács 1990:21). A rátótiádák típusmutatója azonban egyes falucsúfolók változatai között igen gyakran tüntet fel olyan szólásokat, „szólás formájú csúfolókat” (Voigt 1979:287), melyeket nem egészít ki eredetmagyarázatként „frappáns történet”³, sőt találunk példát olyan rátótiádára⁴ is, amelyet epikus történet formájában eddig senki sem gyűjtött, és irodalmi változattal sem rendelkezik. Ezt az ellentmondást feloldandó *A rátótiádák típusmutatója* bevezetőjeként közölt tanulmányában Kovács Ágnes maga is utal arra, hogy a rátótiádák műfajának egyik jellegzetes vonása éppen a formai változatosság. Az általa „műformáknak” nevezett változatok a következők: 1. rövid anekdotikus szerkezet; 2. szóláshasonlat vagy szállóige; 3. tréfás jelző; 4. falusoroló versezet; 5. a rátótiáda megverselése rigmus vagy dal formájában; 6. a csúfolás során pórul járt ostoba emberek történetét előadó epikum; 7. láncszerű mese elemeként felbukkanó rátótiáda (Kovács 1990:12).⁵ Bár a rátótiádák formai sokszínűsége e felsorolásból is nyilvánvaló, érdemes a „műformák” sorát még egy típussal, mégpedig az epikus szöveg esszenciáját hordozó „provokatív csúfoló” formával kiegészíteni. E kifejezésen olyan rövid kérdéseket, illetve felkiáltásokat értek a továbbiakban, melyek nem váltak ugyan országosan ismert szállóigévé, lokális keretek között azonban bármikor alkalmassá váltak a csúfoló történetek felidézésére, s ezáltal a másik fél kigúnyolására. Egy-egy „provokatív csúfoló” meglétére gyakran éppen az epikus szövegek záróformulája hívja fel a figyelmet, például: „Bár egy emberrel történt meg, de ha sertéddi emberrel találkozolnak, mindenhol rá kiabálnak: *Anti hol apád!?*”, vagy „*Azóta mindig azzal haragítják a komáromiakat, hogy: »Elfogyott a Duna.«*” stb. (MNK 1990:232, 203).

A rátótiádák e rendkívüli rugalmassága újból felveti a kérdést: valóban mesék-e ezek a falucsúfolók? Megvizsgálva a szövegek egyes előadási alkalmait és funkcióit, azt kell megállapítanunk, hogy a mesei szerkezet és az ehhez kapcsolódó szórakoztató⁶, illetve tanulságot közvetítő funkció csupán azokat a rátótiádákat jellemzi, amelyek gyakran általánosítva (vagy a konkrét település lakója helyett a „cigány” vagy a „paraszt” alakját a középpontba állítva) más anekdoták vagy tréfás mesék, esetleg viccek társaságában hangzanak el, az érintettek távollétében. Ezek a „rátótiáda-mesék” többnyire irodalmi változatokkal is rendelkeznek, melyeknek forrása vagy valamely francia, illetve német anekdotagyűjtemény, vagy – a 19. század második felétől kezdve – esetleg éppen a hazai szájhagyomány.

Az előadási alkalmak következő típusaként azok a családi, baráti összejövetelek, lakodalmi ebédek vagy disznótoros vacsorák említhetők, melyeken a különböző falvakból érkező vendégek egymás falujának tréfálkozó kisebbitése, gúnyolása céljából adják elő a rátótiádákat (Banó 1988:54), egyfajta „szellemi párbaj” formájában. Ezeken az alkalmakon a szövegek – melyek természetesen a konkrét falu megnevezésével hangzanak el – megtartják mesei szerkezetüket, céljuk azonban nem elsősorban a szórakoztatás vagy a nevelés, hanem sokkal inkább a két faluközösség szellemi erejének, kulturális tőkéjének összemérése.

A harmadik „előadási” alkalom kizárólag a szóbeliségben testet öltő megnyilvánulás, melynek pontos helyi értéke azon személyes „találkozások” során rajzolódik ki, melyeket Kovács Ágnes mint elsődleges előadási alkalmakat⁷ említ, a továbbiakban azonban nem foglalkozik vele részletesen. E „találkozások” sémája a következő: két csoport vagy két ember találkozik valamilyen fórumon (ez lehet kocsmá, vásár vagy akár a nyílt utca), és az egyik fél valamilyen utalást tesz a másik félről a köztudatban élő falucsúfoló szövegre (ez lehet egy dal, egy kérdés vagy egy szövegrészlet), majd a sértett fél erre valamilyen választ ad. Ezen alkalmakkor a „mese” sohasem hangzik el, erre sem idő, sem szükség nincsen, hiszen az utalás, a provokatív csúfoló mindkét félben pontosan ugyanazt a történetet idézi fel. Maga az epikus szöveg ilyenkor tehát a háttérben rejtezik, illetve a kellő pillanatban onnan lép elő, ezúttal azonban drámai párbeszéd formájában: a „frappáns szövegből” életveszélyes provokáció lesz. Az ily módon drámai küzdőtérre változott helyszínen tehát egy verbális ökölcsapás tanúi lehetnek a nézők, amelyre a megtámadott fél vagy szintén verbális, vagy nagyon is valóságos ökölcsapásokkal válaszol, esetleg a visszavonulást választja. Hogy e válaszadásnak milyen lehetőségei kínálóznak, hogy a küzdelemből ki kerül ki győztesen, és ki vesztesen, hogy mi is az a két világ, amely a két ember szópárbaján keresztül egy pillanatra összeütközésbe kerül egymással, és végül: hogy milyen hatást gyakorol mindez a viaskodók önértékelésére - e kérdések vizsgálatára kerül sor a továbbiakban, konkrét gyulafirátóti példák elemzésén keresztül. A fenti műfaji kitérő tanulságait levonva, a továbbiakban „rátótiádán” nem csupán egy folklórműfajt, illetve szövegtípust kell értenünk, hanem olyan komplex jelenséget, mely az ismert folklórszövegeken alapuló falucsúfolás köré szerveződik.

A Veszprém szomszédságában fekvő Gyulafirátót község a rátótiáda-jelenség klasszikus színhelye. Klasszikusnak tekinthető egyrészt azért, mert a falu csúfolása igen nagy múltra tekint vissza,⁸ másrészt azért, mert a magyar nyelvterületen gyűjtött falucsúfoló-típusok nagy része rendelkezik rátóti szövegváltozattal,⁹ harmadrészt pedig azért, mert a műformák mindegyike¹⁰ megtalálható a község csúfolórepertoárjában.

Arra a kérdésre, hogy a rátótiakon való csúfolódás bevett szokása egészen pontosan honnan eredeztethető, és hogy a rátótiak mássága – mely e gúnyolódás alapjául szolgál – milyen történeti-néprajzi tényekben ragadható meg, jelen tanulmány nem tud, de nem is kíván pontos választ adni.¹¹ Haszontalan elméleti útvesztőbe vezetne, ha megpróbálnánk kideríteni, mi volt előbb: „csete-bota” rátótiak vagy a róluk szóló történetek.¹² Bennünket most mindössze az a tény érdekel, hogy közel másfél évszázad alatt egyetlen rátóti gyermek sem nőhetett fel úgy, hogy ne szembesült volna azzal: szűkebb és tágabb környezetében mindenki ostobának tartja és kineveti őt. Ugyanakkor a környező falvak lakóinak nap mint nap fel kellett dolgozniuk azt az élményt, hogy közelükben ostoba, élheterlen emberek laknak, vagy legalábbis olyanok, akiket mindenki annak tart. A jelenség értékelésével, s ezen keresztül az önértékelés problémájával tehát mindkét félnek meg kellett valamiképpen birkóznia.

Vizsgáljuk meg tehát elsőként röviden azt a kérdést, hogyan élték meg, s tették a maguk erényévé a rátótiak ostobaságát mindazok, akik csúfolták őket.

Mint már erről szó esett, rátótiakat csúfolni kétféleképpen lehet: az érintettek távollétében, illetve jelenlétében. Az első eset háttérében viszonylag egyszerűen megragadható lelki és szellemi folyamatok állnak. Mint azt a népi tréfa kutatói több helyütt kifejtették, a tréfa elmondásának egyik fő funkciója a szórakoztatás mellett a tudat formálása, azaz egyfajta normatív szabályrendszer tudatosítása a hallgatóságban. A szövegen belül érvényes logikus, ámde sokszor hibás logikával felépített világ a hallgatóság szemében nevetségessé válik, s éppen a nevetés az, melyben a két különböző logika szerint működő világ közötti feszültség feloldódik. A nevetés s általában a komikum tehát „szellemi fegyver”, mely minden természetellenes jelenség ellen bevethető, és segítségével hatékonyan tudatosíthatóak a társadalmilag és egyénileg lehetséges viselkedés határai (Vöő 1981; Hoppál 1977). Mindez általában elmondható a népi tréfákról. A rátótiadák esetében azonban még egy tényezőt figyelembe kell vennünk. Azt, hogy a hibás viselkedést a mesélő ezúttal nem csupán saját egyéni világán, de saját közössége határain is kívülre helyezi. Amikor tehát egy közösségi esemény (fonó, kukoricahántás, disznótor stb.) alkalmával egymás után hangoznak el a legmulatságosabb, legképtelenebb rátótiadák, a közösség nem tesz mást, mint hogy újra és újra kijelenti: „a rátótiak ilyenek”, tehát „nem mi vagyunk ilyenek”.

De milyenek tulajdonképpen ezekben a történetekben a rátótiak? A csúfolókkal foglalkozó kutatók meghatározása szerint a rátótiadákban a gúny tárgya a tudatlanság, a célszerűtlen viselkedés és a jellemhiba. Érdemes azonban rámutatni, hogy az összes ismert magyarországi rátótiadának csupán elenyésző hányada mutat rá valamiféle jellemhibára: a 170 típusból és altípusból mindössze egyetlenegy (a „Kupori emberek” típus: MNK I 306*). A szövegek nagy része ezzel szemben csupán annyit állít, hogy a rátótiak valamit nem tudnak, pontosabban másként tudnak, mint az a környezetükben élők értékrendje szerint az adott pillanatban „normális” volna. Nem tudják például, hogy a létrát hosszában érdemes vinni, mert – és ezt a gyűjtött szövegek egy változata külön hangsúlyozza – „nem használtak még soha ilyen hosszú létrát”, és a szomszéd faluból kell kölcsönkérniük azt. Nem tudják, hogy a svájci aranyóra nem „ketyegő fene”, melyet az ördög helyezett el a határban, hogy tönkretegye a termést, mert kultúrájukban ismeretlen tárgy a zsebóra. Parázson sütik a szőlőt, mert nem tudják, mire való. A bíró özbornyúnak nevezi a teknősbékát, és szabónak tartja a rákot, mert azelőtt soha nem látott

még olyat, és megpróbálja ezeket az ismeretlen jelenségeket a saját kulturális paradigmája szerint értelmezni. És sorolhatnánk még tovább a példákat.¹³ Nem viselkedésbeli, s főként nem jellembeli problémáról van tehát szó, hanem egy másfajta gondolkodásmódról, mely az adott kulturális közegben nagyon is helyénvaló, érthető, sőt logikus.

A rátótiadák másik nagy csoportjában a gúny céltábláját olyan cselekedetek képezik, melyek nem magyarázhatóak csupán az ismeretek hiányával. A *pad megnyújtása*, a *templom odébb tolása*, a *világosság zsákkal hordása* stb. (vö. AaTh 1244, 1245, 1326) esetében „valódi” ostobaságról van szó, hibás logikáról, a fizikai törvényszerűségek semmibe vételéről. Úgy vélem azonban, hogy az ostobaság többszörös vádjá valójában csupán a kulturális alsóbbrendűség vádjának következménye. Hiszen ha egy falu lakói a közhi-edelem szerint nem ismerik a szőlőt vagy a sarlót, akkor róluk bárki joggal feltételezheti, hogy bármilyen égbekiáltóan ostoba cselekedetre hajlamosak. Ugyanakkor ki kell emelnünk azt is, hogy ezek a cselekedetek egytől egyig jó szándékúak. Nemcsak hogy nem irányulnak senki ellen, de mozgatórugójuk mindig valamilyen nemes cél: a világ valamilyen módon „kizökkent” rendjének helyreállítása.

Természetesen minden egyes közösségnek minden pillanatban meg kell küzdenie azzal, hogy saját elvárásrendszerét szinten tartsa, újabb és újabb kulturális vívmányokat, intézményeket adaptáljon, és szinte nemzedékről nemzedékre sikeres kulturális paradigmaváltást hajtson végre. Egy közösség fennmaradása, sikeres működése szempontjából tehát semmi sem jelenthet nagyobb veszélyt annál, mint ha a közösség vagy annak bizonyos tagjai az adott pillanatban kívánatos kulturális szinthez képest kvázi-„gyermekkori” állapotot képviselnek, és indifferens viselkedésükkel ingataggá teszik azt a rendszert, mely létük kereteit biztosítja. Az ettől való jogos félelmet – amellet, hogy szigorú intézményrendszereket hoz létre és tart fenn – a közösség oly módon is megpróbálja kezelni, hogy saját negatív megnyilvánulásait egyszerűen kivetíti a szomszéd falura: minden, ami az adott kulturális keretek között értelmezve rosszul, célszerűtlenül történik, az nem náluk, hanem „Rátóton” történik. Az elhárítás lélektani és kulturális szerepének fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy minden tájnak, kisebb régióknak megvan a maga „Rátótja”, azaz bűnbakja, melynek negatív ellenpéldája a helyesnek vélt viselkedési normákat hivatott hirdetni újból és újból.¹⁴ A kisebb régiók falucsúfolói természetesen mindig a legszegényebb s ezért sok szempontból legelmaradottabb falvakra irányulnak. Így van ez Gyulafirátót esetében is.

Hogyan is történik a helytelen viselkedés másokra való áthárítása? Vizsgáljuk meg ezt a mechanizmust egy konkrét példán keresztül, mely meglátásom szerint az egész rátótiáda-jelenség szimbolikus sűrítvényeként értelmezhető. Az eset a századforduló tájékán történt: „*A veszprémi Vásártéren marhavásárt tartottak, melyre egy vámosi férfi is felhajtotta tehenét. A kapuhoz érve kioldódott bögatyájában a madzag, és ő hirtelen ott állt meztelenül, a vásárban összegyűlt nép szeme láttára. Ekkor, hogy szorult helyzetéből kivágja magát, felkiáltott: »Na így se jártam még, mióta Rátóton lakom!« Erre kitört a nevetés, és a vásárban azonnal híre ment, hogy a bolond rátótiak még rendesen felöltözni sem tudnak...*” (Saját gyűjtés, Gyulafirátót, 1998.)

Az eset nem szorul különösebb magyarázatra. A nyilvános meztelenség nemkívánatos, mert az adott kultúrában értelmezhetetlen állapota egyetlen esetben nyerhet létjogosultságot: ha a kultúra alacsonyabb szintjén létező rátótiak követik el. (Ez a történet egyébként a – falucsúfolók egy típusát képviselő – valóságallappal bíró rátótiadák

keletkezésének egyik lehetséges módját is kiválóan megvilágítja. A vásárban meztelenül mutatkozó „vamosi-rátóti” férfi esete talán csak azért nem vált népszerű rátótiadává, mert a vásárban szintén árusító rátótiak csak az alkalmat várták, hogy elégtételt vegyenek az újabb sértésért... A kérdés tehát újra nyitva marad: ki is valójában e kis epizód valódi győztese?)

A rátótiakon gúnyolódók tehát nevetésükkel valami ellenében határozzák meg önmagukat. Identitásuk egyik fontos elemévé éppen az válik, hogy „nem rátótiak”. E „nem-rátótiság” azonban akkor kap kellő hangsúlyt életükben, ha nemcsak maguk között nevetnek rajtuk, hanem rátótiakkal találkozva minduntalan hangot is adnak kulturális fensőbbiségérzetüknek. Rátótiakkal találkozni pedig mindenütt lehetett. Egyrészt azért, mert a gyenge minőségű föld nem biztosított megfelelő megélhetést a rátótiaknak, s így kénytelenek voltak termékeikkel (az erdőben szedett gombától kezdve a lopott fán keresztül a tojásig) Veszprém, Várpalota, Székesfehérvár s még távolabbi városok piacain kereskedni, másrészt azért, mert a Bakony felől Veszprém és a Balaton felé Rátóton keresztül vezetett az út.

Az adatközlők egybehangzó állítása szerint e találkozások során – bármennyire életveszélyes provokáció volt is ez – a falun keresztülhaladó „idegenek” általában nem mulasztották el feltenni azt az ártatlannak tűnő kérdést, hogy: „Mondja, bátyám, hogy is vitték a létrát az erdőn át?”; vagy „Aztán kívánta-e a bika a füvet a templom tetején?”; vagy hogy a legnépszerűbb provokációt idézzük: „Mondja, melyik kútba fíngott a róka?”¹⁵ A bátrabbak, öntudatosabbak, illetve a lovas kocsival utazók már a falu elején elkezdték a séртеgetést, míg a gyávábbak vagy gyalogosan közlekedők csak Rátót határába érve kiáltottak vissza. A sértés finomabb, ámde szintén hatékony módja volt, amikor a kocsmában – jelezve, hogy rátótiak is vannak a helyiségben – egy iddogáló csoport rázendített „A rátóti legények libát loptak szegények...” kezdetű nótára, esetleg szöveg nélkül csak a dallamot dúdolva. És tették mindezt úgy, hogy pontosan tudták, a következmény verekedés vagy egyenesen verés lesz – az erőviszonyoktól függően. Ennek a látszólag értelmetlen, mert veszélyes magatartásnak a magyarázata számomra abban rejlik, hogy a provokáló fél nem önmagát, nem saját véleményét, hanem az őt kibocsátó és hazaváró közösséget képviselte. Azt a közösséget, melynek a „nemrátótiságból” fakadó identitás-tudata részben e folytonos provokációk révén nyert újból és újból önigazolást. A provokációban részt vevő ugodiak, vámosiak, vilonyaiak, hajmáskériek stb. – és főként kádártaiak – tehát győztesen térhettek haza, függetlenül attól, hogy megverték-e őket, vagy sikerült elmenekülniük, hiszen méltó módon kivették részüket abból a harcból, mely a „szegény” és „kevésbé szegény”, az „ostoba” és a „normális”, az „idegen” és a „saját” világok között zajlik szüntelen.¹⁶

De lássuk, mi a helyzet a másik félel!

A gyulafirátótiak lehetséges válaszai e kigúnyolt állapotra széles skálán mozognak: a „rátóti” minősítés teljes elutasításától a másokra való áthárításon keresztül a teljes azonosulásig.

A közösség reakciója természetesen nagy változásokon ment keresztül az idők során. „Nem tanácsolom senkinek sem, hogy azt kérdezze, melyik felével viszik a létrát az erdőbe? Mert aligha a botnak bunkós végét nem fogná rája a rátóti ember” – írta Sziklay János újságíró 1893-ban. Ezzel szemben 1979-ben a hat legjobbnak tartott mesélő összeült a gyulafirátóti kultúrházban, hogy Kovács Ágnes folklorista mikrofonja előtt előadja

azt a 80 rátótiádát, melyet ők a „legszebbnek” gondoltak. Jelenleg pedig rendszeresen tartanak „rátóti találkozót”, melyen a három (a Pest megyei, a Vas megyei s a Veszprém megyei) Rátót község képviselői egymást túllícitáló népszínművekben adják elő a rátótiak ostobaságáról szóló jeleneteket. A rátótiak értékrendjének e szembetűnő változását maga Kovács Ágnes úgy magyarázta, hogy élt Gyulafirátóton egy olyan személyiség – Hadnagy László pedagógus, helytörténész –, akinek sikerült végre rávennie a rátótiakat, hogy ők legyenek azok, akik a lehangosabban nevetnek a rátótiádákon (Kovács 1988:288). Az azóta elhunyt Hadnagy László tevékenysége valóban nagy szerepet játszott abban, hogy a rátótiak ki mertek állni történeteikkel a nyilvánosság elé, de meggyőződésem, hogy e nagy fordulatot, mely a közösségnek a rátótiádákhoz való viszonyulásában bekövetkezett, alapvető társadalmi, történeti, illetve lélektani folyamatok készítették elő.

A második világháborút megelőző időszakban, ameddig az 1910–20-as években született generáció emlékezete segítségével visszakövethető, a „rátótiság” bélyege ellenében megfogalmazott teljes elutasítás, illetve ennek különböző formái éltek Gyulafirátóton, mégpedig a közösség egésze által szentesített formában. A felnőtt férfiak számára „előírt” kötelező reakció az azonnali megtorlás, a verekedés volt. A sértések azonnali megtorlása természetesen nem csupán rátóti sajátosság: „Egykor egész litániát hallottam gúnymondatokból, amilyenekért az érdekelt faluk és városok lakosai be szokták aztán egymás fejét verni” – írja Jókai 1856-ban, s megállapítása bizonyára nem túlzás, hiszen maguk a falucsúfoló történetek is gyakran végződnek a csúfolás e végzetes következményeire való utalással. (Például: „Innen ered a híres szálló ige, melyet azonban nemes Soroksár mezővárosában senki se emlegessen, ha nem akarja hogy egy kicsit agyonüssék.”; vagy „Azóta, ha mondják a ricsejieknek hogy két krajeár a bagoj ára, három meg a rédiája, hu, hu, hu, kiverik a faluból.”; vagy „Maga se merete vóna ezelőtt harminc évvel megkérdezni... Kapott vóna a világon mindent! Szódásüveget, söröspoharat, bazaltkövet... a világon mindent kapott vóna, azt se tudta vóna, hogyan kotródjon kifelé a faluból, ha ki tudott vóna menni! Lehet, hogy a fejit is a hónya alatt vitte vóna kifelé...” MNK 1990:98, 134; Néprajzi Kutatóintézet Kézirattára, a továbbiakban NI K 876:24).

Ez a reakció olyannyira kiszámítható volt, hogy a rátótiak gúnyolódásában jártas környékbeliek, bizton számítva a verés bekövetkeztére, külön tréfákat eszeltek ki a még be nem avatott idegenek vagy fiatal legények számára. Ezt példázza a következő történet, mely egy Almádiban élő pékkel esett meg inas korában az 1920-as években: „Gazdájával fáért mentek Lókútra. Rátóton hajtottak keresztül ahol a pásztorházak [a mai Posta] előtt álló kútnál idős pásztor itatott. Gazdája ekkor felbízta őt, hogy szálljon le a székről, és kérdezze meg a pásztor, hogy »Ebbe a kútba fíngott-e róka?« Ő gyanútlanul megkérdezte, mire a pásztor éktelen káromkodások közepette nagyot húzott rá az ostorával. Persze gazdája jól kinevette – nem a rátóti pásztor! – hanem az inast.” (Saját gyűjtés, Gyulafirátót, 1998.)

A rátóti férfiak tehát ütöttek - odahaza és idegenben egyaránt. A verekedések után pedig éppúgy hősként tértek vissza saját közösségükbe, mint az őket csúfolók. A falu nyilvános fórumain, a kocsmákban, a Gubics- és a Drum-féle cipésműhelyekben rendszeresen elhangzottak élménybeszámolók, melyekből kiderült: kit mivel csúfoltak, s ki milyen verekedésbe keveredett. E beszélgetések során, melyekből a fiatalok megtanulhatták, mi a közösség által egyedülként helyesnek tartott viselkedés csúfolás esetén,

már ekkor fontolgatták a rátótiak, lehet-e valami igazságtartalma a rátótiádáknak. A tájékozottabbak például tudni vélték, hogy a rátótiak azért vitték keresztben a létrát, hogy *több fát vághassanak ki a prépost erdejéből*. Azzal pedig mindenki tisztában volt, hogy *azt a bizonyos kutat egy Róka nevezetű kútásó ásta, aki bolond lett volna olyan mélyről kimászni, mikor szellentenie kellett*. A történetekkel – pontosabban a bennük rejlő különös bölcsességgel – való azonosulás csírájában tehát igen régóta meglévő jelenség. Természetesen egy idegenek által vérig sértett gazdaembernek méltóságán aluli lett volna, ha magyarázkodni kezd, így e másodlagosan átértelmezett történetek egyelőre csak a közösségen belül terjedtek.

Az asszonyok, illetve fiatalabb legények, lányok viselkedése azonban érthető módon árnyaltabb, kevésbé kielezett volt, mint a faluközösség életében meghatározó szerepet játszó férfiaké.

Az asszonyok, ha – a piacon árulva vagy vonaton utazva – rátóti mivoltukban valaki megsértette őket, vagy úgy tettek, mintha meg sem hallották volna a provokáló kérdést, vagy – ritkábban – valamilyen csípős megjegyzéssel vágtak vissza. Az asszonyok méltóságteljes hallgatása jóval elvontabb tiltakozást jelentett, mint a férfiak által alkalmazott nyers erőszak: ők úgy tettek, mintha a „rátótiság” problémája számukra nem létezne. Ennek magyarázata egyfelől az, hogy asszonyok szereplőként voltaképpen nem is fordulnak elő a rátótiádákban, másfelől pedig az, hogy a hallgatva tűrés (mely egyben persze hallgatólagos ellenkezést is jelentett) amúgy is a családban és a falu társadalmában viselt szerepük meghatározó eleme volt.

Bár az asszonyok – éppen e hagyományos szerepkörükből adódóan – csak kivételes helyzetben éltek a frappáns visszavágás lehetőségével, annál inkább alkalmazták ezt a módszert a 15-16 évesek. Azok, akik számára a felnőttekkel verekedésbe bocsátkozni nem illett, szó nélkül lenyelni a sértést viszont már méltóságon aluli lett volna. Egy-egy jól sikerült visszavágás eredményeként olyan standardizált szócsaták alakultak ki, melyeket a megadott forgatókönyv szerint bárhol, bármikor sikeresen le lehetett folytatni.

„Egy alkalommal például, 1944-ben Hajmáskér felől érkezett egy szakasz katona a kürtös és egy tiszt vezetésével, a 14-16 éves gyerekek pedig kiszaladtak az udvarokból nézni őket. A tiszt feltette nekik a szokásos kérdést: »Öcsi, ebbe a kútba fingott a róka?« »Nem, a maga szájába!« – vágtak vissza a gyerekek, mire a közkatonák jól kinevették a tisztet. Ezután a katonák újra és újra feltették a kérdést, és meg is kapták rá a választ, ők azonban már tegezős formában: »A te ferde szádba!« Ezután újabb provokáció következett: »Itt húzták fel a bikát a toronyba?« »Igen itt, és te toltad a valagát a száddal!« Erre persze már nem lehetett mit felelni, s a végén az a katona járt jól, aki egyáltalán meg sem szólalt, mert az jót nevetethetett hoppon maradt társain.” (Saját gyűjtés, Gyulafirátót, 1998.)

És e történet csak egyetlen kiragadott példája azoknak a szinte rituális keretek között zajló szópárbajoknak, melyekre a második világháború előtti és utáni évtizedekben nap mint nap sor került Rátóton, hol a Bakonyból meszet szállító fuvarosok, hol a veszprémi vásárról hazatérő lókútiak vagy eplényiek részvételével. Az ily módon megszilárdult fordulatokból álló párbeszédet szintén a rátótiádák „műformájának” kell tekintenünk, mely egyrészt a „provokatív csúfoló” továbbfejlesztett változata, másrészt viszont a pórul járt csúfolókról szóló epikum (Kovács Ágnes rendszerezésében a 6. műforma) alapmótvuma. Ez utóbbi műfajváltozatra mindössze egyetlen (oláhfalvi) példát találunk *A rá-*

tótiádák típusmutatójában, az ebben elhangzó párbeszéd azonban igen hasonlít az általam Rátóton gyűjtött változatra. („Mondja már kedves megyebíró uram, hogy húzták fel kigyelmetek a bikát legelni a toronyba? – Mü úgy... hogy mü fogtuk elől a bika kötelét, kegyelmes uram pedig hátul tekerte a farkát...” MNK 1990:49.) Mivel nem valószínű, hogy a két párbeszéd közötti hasonlóság közvetlen átvétel eredménye volna, joggal feltételezhetjük, hogy e szellemes válaszok ugyanazon logika szerint fogalmazódnak meg az ország bármely településén, hiszen ihletőjük mindenütt a sértésre való „erőszakmentes” megfelelés szigorú kényszere. E párbeszéddek egyébként kísértetiesen emlékeztetnek azokra a – világ számos pontján szokásban lévő – szócsatákra, melyek ocsmányságoctól hemzsegő sértésekből állnak, s funkciójuk az antropológusok szerint éppen az, hogy elébe vágjanak a valódi konfliktusoknak, illetve hogy emeljék a benne részt vevő felek státusát... (Brenneis 1986).

Mindez azonban még nem ad kellő magyarázatot arra a kérdésre, hogy ezek a fiatal legények és lányok vajon honnan vették a bátorságot ahhoz, hogy akár fegyveres katonákkal szemben is ilyen szemtelenséget engedjenek meg maguknak. Bár a probléma nyilvánvalóan összetett, emeljük most ki mindössze egy tényezőt. Mégpedig azt, hogy e gyerekek mögött láthatatlanul ott állt az egész falu – s itt kihangsúlyozhatjuk, hogy svábok és magyarok között e tekintetben éppúgy nem volt különbség, mint a három-négy nagyobb gazda és a két-három holddal rendelkező többség között – a maga sok évtizeden keresztül kifelé egységesen képviselt álláspontjával, mely elutasította a kulturális alsóbbrendűség vádját, anélkül, hogy egyetlen pillanatra is megtagadta volna saját „rátótiságát”. Gondoljunk csak az ellenpéldára, a szintén sokat csúfolt Borsod megyei Disznód községre, melynek elöljárósága az állandó gúnyolódás hatására végül úgy határozott, hogy a község nevének megváltoztatását kéri. A falut ma Borsodszentgyörgynek hívják...

Rátót azonban nem adta fel a küzdelmet, s e küzdelem során a közösség identitásának egyik fontos összetevője lett nemcsak a vádak ellenében kialakított erős közösségtudat, hanem egyfajta érzékenység is, mellyel szüntelenül önmagukat figyelték: vajon viselkedésük valóban normális-e. A közösségi önkontroll működését jól érzékelteti a következő „igaz történet”: „A második világháború utáni években történt, hogy Angermannék házánál a kecske, mikor a pásztor oltotta be az állatokat, beszabadult a házba, és meglátta magát a tükörben, nekiöklelt a saját tükörképének, és összetörte a tükörrel együtt az egész berendezést. A szerencsétlenségnek azonnal híre ment a faluban, s az emberek igencsak haragudtak Angermannékra. »Nem elég, hogy annyi csúfságot mesélnek Rátótól, még az a rohadt kecske is...« – méltatlankodtak, s aki csak továbbadta a történetet, mind a másik lelkére kötötte, hogy idegennek el ne mondja.” (Saját gyűjtés, Gyulafirátót, 1998.)

Nem mindig tudták azonban megakadályozni a rátótiak, hogy saját maguk által is felismert rátótiságuknak híre menjen. A pap megpatkolásáról szóló történetet például így fejezi be a mesélő: „Megegyeztek, hogy senkinek sem mondják, harmadnapra meg a Friss Újság leköszölte, hogy Gyulafirátóton megpatkolták a papot.” (NI K 876:73.) Arra is bőven találunk példát, hogy a mesélő éppen valamely közismert rátótiáda¹⁷ révén szembesül a valóság (konkrétan egy helyi politikai döntés) abszurditásával: „Hát ugye a szegény rátótiak akkor jöttek rá, hogy fizika is van a világon... Hát most a rátótiak ugyanígy

vannak. *Most meg a vízzel! Itten ez a víz bemegy Veszprémbe, onnan meg kihordják lajton.*” (NI K 876:1.)¹⁸

A rátótiak tehát fokozott önkritikájuknak köszönhetően újra és újra szembesültek azzal, hogy bármennyire igyekszünk is „normálisan” viselkedni, nap mint nap a lehető legképtelenebb történetek esnek meg velünk, hogy az ostobaság, a tévedés vagy a véletlenek összejárása éppúgy része életünknek, mint a szabályszerű és célszerű viselkedés.

E felismeréssel tökéletes összhangban van a gúnyolódásra való reagálás negyedik lehetséges változata: azaz a sértések továbbadása, áthárítása más községekre. A katonaszkodás során vagy később, a városi munkahelyen a rátótiakat sértegető vilonyiaiaknak például gúnyos „burina, burina” kiáltással vágta vissza (utalva a sok libára, melyet Vilonyán tartottak), a hajmáskérieknek elmagyarázták, *miért is van Hajmáskér környékén olyan sok kő*, a vámosiakat azzal szégyenítették meg, hogy *kétszer ették meg a lencsét* (vö. „A kókai lencse”, MNK 1306*I), az ösküieket meggyanúsították, hogy *kikiáltották a tót köztársaságot*, a várpalotaiakat, tésieket, valamint a „süket” dudariakat pedig „meszes” foglalkozásukért¹⁹ gúnyolták. Mivel e halovány visszavágásokkal a „rátótiság” bélyegét természetesen nem tudták lemosni magukról, reakciójuk rejtett értelme valójában az volt, hogy „mások sem tökéletesebbek nálunk”, azaz hogy „voltaképpen egyformán normálisak vagyunk ebben az alapvetően nem normális világban”. A rátótiak a „rátótiság” állapotát tehát környezetükre is kivetítették. Erre utal a következő, eredetileg gúnyolódó rigmusként terjedő, de Rátóton is szívesen idézett versike: *„Litér mit ér, Kádárta még annyit sem ér, Rátóton nincs kenyér.”* E mondóka frappánsan összegzi a Rátót környéki falvak legnagyobb problémáját: a gyenge minőségű, köves termőföldet, a megélhetés szűkösségét s ebből következően az alacsony életszínvonalat, a kulturális „másságot”.

És itt ezen a ponton meg kell állnunk egy pillanatra, mert éppen a rátótiak évszázadokig tartó szegénységében következett be egy olyan fordulat, amely végül is a külvilág felé mutatott egységes elutasítást - de a közösségen belül mindvégig ambivalens önértékelést²⁰ - a „rátótisággal” való azonosulás felé billentette el. Az 1940-es években született generáció egységesen állítja, hogy az idegenek az ő fiatalokukban is próbálkoztak még a rátótiak sértegetésével, de őket már *„ezzel nem lehetett felhúzni”*. Nagyjából erre az időszakra tehető az a mélyreható társadalmi-életmódbeli változás, mely röviden összefoglalva abban állt, hogy a rátótiak - múltbéli kényszerű mobilitásukból következően talán egy kicsivel korábban is, mint más falvak lakói - a városban, illetve a környező ipari létesítményekben kerestek és találtak munkát. Ebből két dolog következett: egyrészt az, hogy természetesen a faluközösséget összekötő szálak fokozatosan meglazultak (tehát az egyén már nem feltétlenül érezte úgy, hogy ki kell állnia az egész közösség becsülete védelmében), másrészt pedig az, hogy a gyári munkával egyfajta jólétet voltak képesek biztosítani maguknak. Így „rátótiságuk” legfájóbb pontja, a szegénység és az ebből következő „élhetetlenség” nem okozott többé zavart a közösség és az egyének önértékelésében. Felszabadultabban, objektívebben voltak képesek értékelni a saját maguk „csetebotaságáról” szóló történeteket: azaz a velük kapcsolatban emlegetett, de valójában általános emberi gyengeségeket, a bárkivel előforduló értetlenséget, mellyel valamilyen új dolgot szemlél, és természetesen a szegénységet. Azt a szegénységet, melyet immár mint múltbéli tény, mint saját történetük s ezen keresztül identitásuk fontos alkotóelemét kezelnek. Ez egészen pontosan megragadható a gyulafirátóti mesélők által előa-

dott rátótiadákhoz bevezetésként fűzött megjegyzésekben. Például: „Amit most elmondok, ez még a krajcáros világban történt, bár igaz volt, tudvalevőleg 1700–1800-ba’ még krajcár vót, s azért mondom, hogy ez ránk ne vonatkozzék, a jelenkorra”; vagy „Valamikor Rátóton sok volt a német ajkú ember és abba az időbe ugye szegénység volt és sok volt a tetű meg a bolha...”; vagy „ínséges idők jártak annak idején, kevés volt a só, nagy volt a tél...”; „Akkor minden rátótinál volt bugylibicska, még talán ma is, habár ma már... inkább más van a zsebükben... forint... sok forint... akkor meg bicska volt.” (NI K 876:17, 32, 60, 22.)

Emellett a rátótiadákkal való azonosulásnak számos más példáját is elárulják a rátóti rátótiadák. Ezek közül a legtanulságosabbak azok, amelyekben a népszerű nemzetközi vándoraneidotákat saját múltjukból vett történeti tények beépítésével teszik maguk számára értelmezhetővé s vállalhatóvá a mesélők.²¹ Mint erre már korábban utaltunk, a létrát azért viszik keresztben, hogy a prépost erdejéből több fához jussanak; a templomot egyes magyarázatok szerint azért tolják odébb, hogy „itt ne zavarja egyik valóság a másikat” (NI K 876:11). E két falucsúfoló a helyi történelem sajátos rátóti interpretációja: míg az elsőben az erdőkielés különböző formáinak a megélhetésben játszott hagyományos szerepe elevenítődik fel,²² addig a másodikban a református és a katolikus gyülekezetnek a „közös” templom birtoklásáért folytatott másfél évszázados küzdelmére²³ történik utalás. „Az óriás madárnak nézett léghajó” és „A gatyával mért tejfől” története pedig a rátóti Nagymezőn 1916-ban lezajlott hadgyakorlatot idézi fel (NI K 876:22, 27).

Több falucsúfolóban is felbukkan a szomszédos Kádárta községgel való ellenségeskedés motívuma. A „Bekerített harangszó” (MNK 1306*II) helyi változatában például (melyben „a kádártaiak nagyon sóherok voltak és ők összebeszéltek, hogy ők nem adnak egyáltalán a harangok megjavítására pénzt”) a rátótiak bezárkózása, a környező településektől való elhatárolódása szimbolikus formában fogalmazódik meg: kerítéssel veszik körül a falut. [„Hát kádártaiak, tik azért se fogjátok hallgatni a harangot!” (NI K 876:11.)²⁴]

A nagyrészt nemzetközi vándoraneidotaként terjedő történeteket gyakran oly módon „honosítják”, hogy konkrét helyszíneket vagy személyeket jelölnek meg: „A furu-lyának nézett puska” történetét például a mesélő a prépost erdejébe vagy a Búdöskút környékére helyezi; a részeg halásZRól, valamint a hajdina megúszásáról szóló anekdotát a rátóti Halastó partjára. A „Rátóti hazafekvők” történetének egyik helyszínét a veszprémi Szarvas vendéglőben jelölik meg, a pap megpatkolását viszont az öreg Drum cipésznek tulajdonítják; a „Rátóti macska” történetében pedig megemlítik, hogy a macskát Enyingről kellett hozni, mert a Bakonyban csak vadmacska volt... stb. Sok történetben nem jelölnek ugyan meg konkrét helyszínt a mesélők, de olyan körülményekre utalnak, melyek a rátóti mindennapokat, saját kis világukat idézik. Ilyen például a falun végigsöprő vad keleti szél, az erdei gombagyűjtés mint a rátóti életforma szerves része, a mindennapos tűzesetek, vagy a vert falú ház építésének részletes leírása... (NI K 876:28, 33, 42, 76).

Találunk olyan szövegeket is, melyekben a „rátóti jellem” megragadására tesznek kísérletet a mesélők. Az ilyen tartalmú megjegyzésekben megfogalmazódó önkritika, illetve önjellemzés szintén azt tükrözi, hogy a 20. század vége felé közeledve a rátótiak önmagukra, sorsukra, történetükre nézve találónak érzik a falucsúfolókban foglaltakat.

Például: „A rátótiak fukarok néha, így történt a rátóti komával, aki elment pálinkát főzetni...”; vagy másutt: „nem ijedt meg, erről híresek a rátótiak egyébként, hogy hát bátrak, szívósak, kitartóak”; illetve „furfangos akar lenni a rátóti gazda, de pórul jár”; és végül: „az egyszeri gazda is nagyon sokat dolgozott” (NI K 876:8, 22, 47).

Ezeknél is sokatmondóbb azonban az érzelmi azonosulásnak az a módja, hogy sokszor még a legképtelenebb, legbolondabb történetnek is pozitív végkicsengést adnak a gyulafirátóti mesélők. A templomot arrébb tolják, és a két felekezet között helyreáll a békesség; a létracipeléskor kivágott fát jó pénzért eladják a piacon; a világosság zsákban való cipelése közben kiverik a ház oldalát, s egyből világos lesz; a pad nyújtása közben kimelegednek, nekivetkőznek, s így egyből elférnek mind az öten a padon; a királynál kérvényezik, hogy ne a bűnös kovácsot akasszák fel, mert a faluban csak az az egy kovács van, hanem az egyik szabót, mert abból úgyis kettő van; a ketyegő fenét (az órát) szétverik, s így megmenekülnek a rontástól... (NI K 876:9, 28, 29) stb.

A rátótiadákban megidézett mesterséges világban tehát ily módon helyreáll a rend. A bolondok, e különös bölcsek elnyerik méltó jutalmukat, s a rátótiak is megnyugodhatnak, mert a bolondságot – melytől időnként a legbölcsebb falu s a legbölcsebb ember sem mentes – sikerült megnyugtató módon helyretenniük e nem mindig egészen normális világban.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a gyulafirátótiak az idők során változatos módszereket dolgoztak ki annak érdekében, hogy azzal a megkülönböztetéssel, mellyel környezetük őket kezelte, valamiképpen együtt tudjanak élni. E változatos módszerek azonban egy dologban megegyeztek egymással. Abban, hogy segítségükkel nem csupán a túlélés feltételeit biztosította a falu, de a közösség összetartozásának megerősítésével, a világ dolgainak kritikus és önkritikus szemléletével, és végül saját történelmük mélyebb megértésével olyan pozitív értékeket is teremtett, melyek nagyban hozzájárultak és hozzájárulnak identitásuk megerősítéséhez és azon különleges képesség kifejlődéséhez, hogy képesek legyenek önmagukról viccet mesélni: „Egyszer a rátóti emberek fölmentek Pestre, megnézték az állatkeretet. Nagyon tetszett nekik. Mikor a zsiráfhoz értek, nízte az egyik, nízte a másik: »Te, komám, én amondó vagyok, ilyen állat még nincs is.«” (NI K 876:81.)

JEGYZETEK

1. Amikor a rátótiadákat az ironikus magyar természet ragyogó megnyilvánulásaiként értékelő Jókai először ment Rátótra, hogy a nemzet kedélyét éltető adomák hőseit keblére ölelje, igencsak meglepődött, mert a rátótiak kis híján meglincselték... (Kovács 1988:288).
2. A műfaj népszerűségének, szívósságának további bizonyítéka, hogy ugyanezek a szövegek nemcsak egyes falvakra, hanem bizonyos etnikai csoportokra, illetve egyes mesterségekre vonatkozóan is nagy számban fordulnak elő (vö. MNK 1990).
3. Például MNK 1306^x IV „A kisajtott kutya” 2. változata; MNK 1208^{xx} „A liszt megszelelése” 2. és 5. változata; MNK 1213^{xx} „A tordai malac” 2–3., 12–20. változata; stb. (MNK 1990:47, 55–56, 152).
4. Például AaTh 1273C^x „A kendő gyanánt kimosott lepény”; MNK 1349XI^x „A megabroncsolt malac”; MNK 1349XII^x „Az agyagkomp”; stb. (MNK 1990:100, 246).

5. Erre a formai gazdagságra egyébként már a téma kutatását elsőként szorgalmazó Szendrey Zsigmond is felhívta a figyelmet: „...alakilag többnyire prózaiak, de bőven akad köztük verses is. Szerkezetileg egyszerűek és epikus maggal bírók; amazok pusztá szóhüvelyezések (etimológiai), jelzők, szólások, hasonlatok, közmondások és talalós kérdések, tehát pusztá ténymegállapítások, amelyekhez semmi epikum, semmi elbeszélő elem nem fűződik, emezek pedig apró csipkelődő történetké...” (Szendrey 1935:389).
6. A falucsúfoló szövegeket magyar nyelven elsőként közzé tevő elbeszélésgyűjtemény, Kónyi János *Demokritusa* azzal a nem titkolt szándékkal íródott (pontosabban fordítódott), hogy a családokhoz bekvártélyozott katonák fizetségképpen e történetekkel szórakoztathassák nem éppen önkéntes szállásadóikat (Kovács 1988:280).
7. „A falucsúfoló mesék a mindennapi életben többnyire nem a tündérmesék társaságában, az ismert mesemondó alkalmakon kerülnek elő, hanem elsősorban olyankor, mikor két falu fiatalsága, idegenben dolgozó építőmunkásai, bányászai, hajósai stb. ingerkednek egymással utazás közben, kollégiumban, katonaságnál vagy a munkahelyen.” (Kovács 1990:10.)
8. „Valaha alig volt ember Magyarországon, aki ne tudott volna egy-két bohókás adomát... Ma már nincsenek sehol azok a csete-bota rátóti emberek, akikre minden hóbortot rá lehet fogni” – írta Sziklay János újságíró 1893-ban. Megállapítása lehet persze túlzó publicisztikai fogás is, de összevetve Jókai megjegyzésével („Végre a rátótiak, a jó rátótiak, órájuk fognak minden bohóságot, ami valahol megtörtént és meg nem történt.”), biztosra vehetjük, hogy legkésőbb a múlt század közepétől Rátót már a falucsúfoló szövegek egyik célpontja volt (Sziklay 1893:3; Jókai 1856:112).
9. Rátót azon községek jellegzetes képviselője, melyek valamikor a múltban, ma még ismeretlen körülmények között a gúnyolódás középpontjába kerültek, s attól kezdve vég nélkül vonzótták magukhoz a különböző vándortémákat. A rátótiadák típusmutatója 85 Gyulafirátóttal kapcsolatos típust, illetve változatot említ. Ezt a számot csupán a Székelyföld „bűnbakja”, Oláhfalú közelíti meg 70 változattal (vö. MNK 1990:388–390).
10. Például „*Kereszte' vitték, mint a rátótiak a létrát.*” (szóláshasonlat); „*Litér mit ér? / Kádárta annyit sem ér. / Rátóton nincs kenyér.*” (rigmus); „*A rátóti legények / libát loptak szegények / nem jól fogták a nyakát / Elgágították a nyakát*” (dal); stb.
11. Gyulafirátót község történetének legfőbb állomásai vázlatosan a következők. A régészeti leletek tanúsága szerint a község területe több ezer éve lakott hely. A népvándorlások korának pusztításait követően, az Árpád-korban a falu, melynek lakossága a földrajzi nevek tanúsága szerint részben szláv nyelvű lehetett, a Rátót nemzetség, majd a Gyulaffyak birtoka volt. A 13. századtól a török hódoltság koráig működött a településen a Rátót nemzetségbeli Mátyás esztergomi érsek által alapított premontrei kolostor. A falu középkori története szorosan összefonódott a veszprémi vár sorsával és a Gyulaffy család életével. A török megszállás idején Rátót házait több ízben felégették, lakosai elmenekültek. 1552-től, Veszprém elestétől a helyzet még tovább romlott. 1683-ban, amikor a török utoljára rohanta meg a környéket, Rátót egészen pusztasággá vált. A 18. század Rátóton is az újratelepülés, az újjáépítés évszázada volt. A közeli bakonyi falvakból fokozatosan visszaszivárgó református lakosság ellensúlyozására a község birtokosai – a veszprémi káptalan és az akkorra világi intézménnyé vált rátóti prépostság – a 18. század utolsó évtizedeiben katolikus németeket telepítettek a faluba. Részben e telepítések, részben pedig a magyar lakosság fokozatosan végbemenő rekatolizálása következtében a századfordulóra a reformátusok szinte már csak jelentéktelen kisebbségként voltak jelen a község életében. A magyar lakosság körében is uralkodóvá váló katolikus vallás egységesítő ereje következtében a falut a németek és magyarok többé-kevésbé békés együttélése, ugyanakkor az élet minden területén megnyilvánuló nemzetiségi elkülönülése jellemezte egészen az 1930-as évekig, a német lakosság akkortájt felgyorsuló asszimilációjáig. A nemzetiségi identitás legfontosabb hordozója a viselet és a nyelv volt (a század első évtizedében még részben német nyelven folyt az igehirdetés, valamint az oktatás), de az elkülönülésről tanúskodik például a nemzetiségek sze-

rint megkülönböztetett két külön kocsmá, a német és magyar Rózsafüzér Társulat párhuzamos működése vagy akár a karácsonyi „kriszkindlizeskor” viselt ruha megkülönböztető erejű színösszeállítás. Az erdők nagy aránya, valamint a gyenge minőségű, kavicsos termőföld miatt Rátót lakosságának fő megélhetési forrása nem lehetett a földművelés. A 17–18. században részben a különböző erdei haszonvételi formák (szén-, illetve mészégetés, fakitermelés, hamuzsírfozós), valamint a rideg-félideg állattartás voltak jellemzőek. A kevés megművelhető földön jobbra rozst és kukoricát termesztettek, illetve a 19. század elejétől szőlőt is műveltek. A jobbágyfelszabadítás után a korábbi jobbágyok részben továbbra is a káptalan, illetve a prépostság szolgálatában dolgoztak cselédként, részben pedig más megélhetési források után néztek (vasútépítés, bányászat stb.). Nagyobb, önálló gazdaság fenntartására alkalmas földbirtoka mindössze 2–3 családnak volt. A kilátástalan helyzetből sokan a kivándorlásban láttak kiutat. (A falu történetéről lásd Szöllösi 1995; Römer 1860; Bél 1989).

12. Erre a kérdésre csakis történetiellen válasz adható: függetlenül attól, hogy létezett-e valaha olyan rátóti ember, aki a *kutyával etette meg a tejes zömlét*, aki *furulyázott a vadászpuskán*, aki a *szekéren állva vállára vette a liszteszsákot*, hogy *kímélje a lovakat*, azt kell mondanunk, hogy ezek az „ostoba” rátótiak valóban léteztek, hiszen számtalan történetet meséltek és mesélnek róluk úton-útfélen, a múlt században pedig évtizedeken keresztül voltak a kalendáriumok és a hírlapok viccrovatának főszereplői. Meggyőződésem, hogy Rátót részben egy olyan „médiá-hadjárat” áldozata volt, melynek irányítói, köztük olyan tekintélyek, mint Jókai, paradox módon időről időre hasztalan próbálták felmenteni a rátótiakat a vádak alól (lásd a 8. jegyzet). Sokatmondó e tekintetben a már idézett Sziklay János ambivalens álláspontja is. Anekdotagyűjteményének bevezetőjében tagadja az ostoba rátótiak létezését („Azt hiszem, nem is léteztek soha...”), majd egy tucat történetet közöl róluk, sőt „Az elveszett rák” történeténél – mely egyébként nemzetközi vándortéma – megemlíti: cigányról szokták mesélni, pedig eredetileg „egy rátóti béresen esett meg” (Sziklay 1893:28).
13. Vö. „Tárgyakat (állatokat) ártó szellemeknek vélnek” (AaTh 1318), „Összetévesztések” (MNK 1319), „Analfabéták” (AaTh 1331^x), „Falusiak városon” (AaTh 1337), „Az ismeretlen étel” (AaTh 1339) stb. típusokkal. A rátótiadák szövege néha konkrétan utal az ostoba cselekedet háttérében álló tudatlanságra, például „*addigélé a rátótiak nem ösmerték a teknősbékát*” (MNK 1990:213); vagy „*Akkoriban még valószínűleg nem ismerték Gyulafirátóton a svájci aranyórákat*” (NI K 876:24). Egy-egy kulturális jelenség nem ismerete történeti okokra is visszavezethető, persze inkább szimbolikus, mint konkrét értelemben. Korabeli dokumentumokból tudjuk például, hogy a rátótiak egyik fő sérelme volt a 18. század folyamán, hogy nem volt szőlőjük (a középkorban Vörösberevényben béreltek szőlőket, természetesen csak a tehetősebbek). Végül a 19. század elején Paintner préposttól 32 hold erdőt, illetve harasztot kaptak a rátóti jobbágyok szőlő telepítése céljából (Szöllösi 1995:121).
14. A pszichológus tapasztalata szerint minden csoportnak szüksége van arra, hogy „árnyékát”, azaz a tudatból kiszorított, nemkívánatos tapasztalatokat kivetítse valakire vagy valamire. „A svájci hadseregben például ismert fogalom a »század birkája«, azaz valakit tudattalanul a század bűnbakjává tesznek meg. [...] Az erre kiválasztott személynek általában gyenge az én-komplexuma, és kényszer hatására megjeleníti a kollektív árnyékot.” (Franz 1998:12–13.) E lélektani megközelítés tanulságait esetünkre alkalmazva megállapíthatjuk, hogy míg a hasonló megélhetési gondokkal küszködő környékbeli települések „kollektív árnyékukat” Rátóra vetítik ki, addig a rátótiak megfogalmazásában előadott falucsúfolókban a bűnbak szerepét saját bírójuk tölti be.
15. „A keresztbe vitt létra” (MNK 1248I^x) és „A bikát felhúzzák a templomtoronyba, hogy ott legeljen” (MNK 1210^x) hazánk két legnépszerűbb – nemzetközi párhuzamokkal is rendelkező – rátótiadája, mely már csak elterjedtsége révén is alkalmas volt arra, hogy az általam „provokatív csúfolónak” nevezett rövid formában is megszilárduljon. Ezzel szemben a „Melyik kútba fingott

- a róka?” című rátótiáda azon falucsúfolóink közé tartozik, melyek kizárólag egyetlen településhez, jelen esetben Rátóthoz kötődnek, s „történeti” hitelük bizonyosra vehető. A falu központjában álló kút - melybe állítólag a más falubeli járókelők füle hallatára szellentett bele egy Róka nevű kútásó - története nem került bele a *Magyar Népmesekatalógus* rátótiáda-típusmutatójába, annak ellenére, hogy egyértelműen a környékbeliek legkedveltebb Rátótot csúfoló témája volt, s Kovács Ágnes 1979-es gyűjtésében is szerepel (NI K 876:24). A provokatív kérdésben rejülő ítélet ezúttal is nyilvánvaló: a rátótiak a kulturáltságnak azt a fokát sem érték meg el, hogy ne „szennyezett”, hanem tiszta vizet igyanak...
16. Ugod, Nemesvámos, Vilonya és Hajmáskér Gyulafirátót közelében fekvő települések, melyeknek lakói az említett provokatív szócstatákról szóló elbeszélések gyakori szereplői. Természetesen más településeken (Várpalota, Veszprém, Bakonybél, Balatonalmádi stb.) élők is kivették a részüket a csúfolódásból, ha úgy hozta az alkalom. A szomszéd falvak lakói még az 1970-es években is leszálltak az autóbusról a rátóti megállóhelyen, hogy a „híres” kút vizéből igyanak (Kovács 1988:288). Kádárta a Gyulafirátóhoz legközelebb fekvő szomszéd település, ma mindkettő Veszprém „városrésze”. A két falu közötti – történeti okokra visszavezethető – ellentét a rátótiádaszövegekben is megfogalmazódik; erről a későbbiekben még fogunk szót ejteni.
  17. „A fatörzset lecipelik a hegyről” (AaTh 1243): a rátótiakat a hegyről véletlenül leguruló fatuskó rádöbbsenti, hogy feleslegesen dolgoztak annyit a fatörzsek lehordásával, így visszaviszik a fát, hogy aztán leguríthassák.
  18. A rátóti észjárás és a valóság „abnormális” tényeinek összecsengése a helyi sajtónak is kedvelt témája. Például: „Nincs ott – kérem – se tárgyi, se alaki *tévedés*, hanem csak tipikus rátóti észjárás... Rátót se a magas kultúrájú Hajmáskérre, se máshová nem szorul egy kis... sóért. Szegény lévén, a szegény ember bölcsességével él, mit a falukutató urak agyafúrtságnak, létrakereszt-bevitelnek vagy mi egyébnek látnak. Nekik elsősorban kenyér, egy kis jobblet kellene, nem illumináció.” (Sz. 1938:2.)
  19. Például: „*Honnan jön a bácsi? / Meszet. / Mit visz a bácsi? / Dudar. / Magának nincs egy csöpp esze! / De van még egy kicsi a koci farában.*” Állandó szókapcsolat volt a lekicsinylő értelmű „*palotai meszesek*”, illetve „*tési meszesek*”.
  20. A közösség egészségének tulajdonított reakciók természetesen csak nagy vonalakban általánosíthatóak. Egyéni megoldások, kezdeményezések a „rátótiság” történetének minden fázisában feltételezhetőek. Megnehezíti az általános érvényű következtetések levonását az is, hogy a „rátótiság” tagadását legtöbbször csak maga a gúnyolódás váltja ki. Egyik adatközlőm például, ha éppen nem érte támadás rátóti származása miatt, maga hívta fel erre az egyébként büszkén vállalt tényre a figyelmet oly módon, hogy az ismert dalra való utalásként („*A rátóti legények / jaj de nagyon szegények / pénzért nyúl a zsebébe / tökmag akad a kezébe...*”) bármerre járt a nagyvilágban, például idegen kocsmában, tökmagot szórt szét a zsebéből...
  21. A rejtett utalások mellett a rátótiádák igazságtartalmába vetett hit néha direkt módon is megfogalmazást nyer, például a mesélő szerint a „Madárnak nézett léghajó” (AaTh 1318) történetének hőse „*ma már nem él, de él még az unokája, nem akarom megemlíteni, mert illetlen dolog volna*”; a „Felpofozott malac” (MNK 1310VI*) mesélője szerint pedig „*valóban meg is történt állítólag... de hogy mikor, erről különösebb prospektus nincsen*” (NI K 876:22, 44); stb. A nyomtatásban megjelent vagy kéziratban lévő rátótiádák számtalan hasonló megjegyzése, valamint adatközlőim idevonatkozó kijelentései (például: „*Legénykoromban olvastam a Mikszáthot, de abban a Rátóti csikótójás az nem Rátótra vonatkozik, azt csak úgy kitalálta az író. Erről a Rátótról csak a kútbafingás meg a létra meg a bika meg a templom szól.*”) ellentmondanak Kovács Ágnes megállapításának, miszerint a rátótiádák előadásakor „a hitelesség igénye általában nem merül fel” (Kovács 1990:10).
  22. A rátóti jobbágyok által az erdőkben okozott károk már a 18. század közepén igen jelentősek voltak. Az erdei haszonvételek mértékéről több 18–19. századi dokumentum is beszámol, például „...a lelkem fáj, ha látom, hogy a rátótiak a megegyezésben megengedett néhány kocsi ág

- szedése címén a legszebben fejlődő, sőt vastagabb ágakat levágják, a veszprémi piacra viszik... engedély nélkül... titokban meszet égetnek...”, illetve „Rátóton sok erdőlopó ember van, aki boldogságának egy részét abban helyezteti, ha alattomban a városban lopott fát adhat el” (Szöllősi 1995: Kiss Pál levele, 1767, illetve Paintner prépost levele, 1806).
23. A német lakosság betelepülésével megerősödő katolikus egyházközség a 18. század közepén indított harcot a volt Árpád-kori templomért, melyet a törökidús elmúltával a reformátusok vettek birtokukba. A veszprémi káptalan támogatásával a református templom tőszomszédságában 1763-ban katolikus templom épülhetett, ettől kezdve a protestáns hívők csak ezen keresztül haladva közelíthették meg saját templomukat. Ez természetesen állandó konfliktusok forrása volt. A templom helyéért folytatott küzdelem 1903-ban a katolikusok teljes győzelmével végződött: ekkor épült meg az új református templom a Kálváriára vezető út mellett (Szöllősi 1995). Mivel az új templom az eredetivel mindössze 200 méterre áll, s azzal megegyező tájolású, a rátótiak joggal érezhették, hogy a „templom eltolásáról” szóló történet a sajátos rátóti viszonyok megfogalmazása.
24. A gyulafirátótiak több „Kádártától” elszenvedett sérelmet is számon tartanak, ezeknek egy része - történeti dokumentumok tanúsága szerint - valóban meg is történt, például a veszprémi káptalan nem Rátóton, hanem Kádártán épített malmot, s ehhez elterelték a Rátóton keresztül folyó Sédet; az eredetileg a községhez tartozó vasútállomáson pedig egy választási kampányban ígértek teljesíteseképpen a „Gyulafirátót” táblát „Kádárta” felíratra cserélték ki (Szöllősi 1995).

IRODALOM

BANÓ ISTVÁN

1988 Népmese. *In Magyar népköltészet.* Vargyas Lajos, főszerk. – Istvánovits Márton, szerk. 7–78. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Magyar néprajz V. Folklor 1./

BÉL MÁTYÁS

1989 Veszprém vármegye leírása. Kredics László, szerk. – Takáts Endre, ford. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. /A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 6./

BRENNEIS, DONALD

1986 Szócsaták. *In Nem csak munkával él az ember. A nem létfontosságú tevékenységek.* Jeremy Cherfas – Roger Lewin, szerk. 169–182. Budapest: Gondolat.

FRANZ, MARIE-LOUISE von

1998 Az árnyék és a gonosz a mesében. Budapest: Európa.

HOPPÁL MIHÁLY

1977 Esemény – elbeszélés – közösség. *In A komikum és a humor megjelenésének formái a folklórban.* Istvánovits Márton – Kriza Ildikó, szerk. 61–85. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 1./

JÓKAI MÓR

1856 *A magyar nép adomái.* Pest: Heckenast Gusztáv.

1968 [1860] *A magyar néphumorról.* (Megjelent: Vasárnapi Újság, 1860. február 5., 12.) *In* Jókai Mór összes művei. Cikkek és beszédek. 5. köt. (1859–1860) H. Törő Györgyi, szerk. 335–351. Budapest: Akadémiai Kiadó. Kritikai kiadás.

KOVÁCS ÁGNES

1988 *König Máttyás und die Rátóter.* Ungarische Schildbürgerschwänke und Anekdoten. Leipzig–Weimar.

1990 Bevezető. *In* Magyar Népmesekatalógus 6. A rátótiadák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai (AaTh 1200–1349). Kovács Ágnes – Benedek Katalin, összeállította és bevezetővel ellátta. 2. javított kiadás. 9–27. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Magyar Népmesekatalógus (MNK)

1990 6. A rátótiadák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai (AaTh 1200–1349).6. Kovács Ágnes – Benedek Katalin, összeállította és bevezetővel ellátta. 2. javított kiadás. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

RÓMER FLÓRIS

1860 *A Bakony.* Természetrajzi és régészeti vázlat. Győr: Savervein.

SZ.

1938 Falukutatás Rátóton... inkognitóban. Veszprémi Hírlap 1938. március 6. 2–3.

SZENDREY ZSIGMOND

1935 Oktató és alkalmi hagyományok. *In* A magyarság néprajza. 3. kötet. A magyarság szellemi néprajza. 372–396. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

SZIKLAY JÁNOS

1893 *Azok a jó rátótiak.* Benedek Elek, szerk. Máramarosziget: Berger /Kis könyvtár 2. évf. 20. sz./

SZŐLLŐSI MIHÁLY

1995 *Rátóti krónika.* Veszprém.

VOIGT VILMOS

1979 *Kisepikai prózaműfajok.* *In* A magyar folklór. Ortutay Gyula, szerk. 283–323. Budapest: Tankönyvkiadó.

VÖŐ GABRIELLA

1981 *Tréfás népi elbeszélések.* Bukarest: Kriterion.

VERA SCHLEICHER

“...those who dare to look in the eyes of daylight, are at home in humour.”

The role of “rátótiáda” (village mockery stories) in identity information

The village “Rátót” (Gyulafirátót in Veszprém county) is one of the most frequent aims of the village mockery stories (“rátótiáda”) in Hungary. In the paper the reciprocal effects between these mockery texts and the self-appreciation of the inhabitants of Rátót are examined. The examination is based on interviews and the analysis of folklore texts collected in the last 150 years. The stories about the course of mocking make clear that the phenomenon of village-mocking was not a “good joke” at all for the inhabitants of Rátót. On the contrary it was a danger provocation (usually in form of a question or a remark referring to one of the well-known mockery stories) that had to be answered in any case. In the last 150 years the community of the village had several chances to reply to these provocation. Initially the provoking person – usually a transit passenger from the near villages – was certainly beaten by the peasants of Rátót. Sometimes the insult was avenged only in words: mainly women and young children made the best of this alternative. Another possibility was extending their “stupidity” on other villages, namely they told the same mockery stories which were known just about Rátót. About 30-40 years ago the economical position of the village changed significantly: the inhabitants got a little bit wealthier, so they could regard their “stupidity” as an important component of their own history. This realisation made them sensitive observer of the real abnormality of our world and gave them the opportunity becoming the best narrators of village mockery stories.